

К л а с и к а у к р а ї н с ь к о ї л і т е р а т у р и

Васильченко С. В.

КАРМЕЛЮК

“Відкрита книга”

2012



В а с и л ь ч е н к о

С т е п а н В а с и л ь о в и ч

1878 – 1932

П'еса в одну дію

ДІЙОВІ ОСОБИ

Пані Люба.

Пан Стась.

Панна Рома.

Пан Маркел.

Ксьондз.

Економ.

Невідомий (Кармелюк).

Чабан.

Люди в селянському вбранні.

I

З туману вирізуються контури старого й глухого лісу, що густо поріс колюччям та папороттю. Серед лісу сумує давня руїна з панських мурів. Стіни полупані, розсипані, увійшли в землю, поросли травою та мохом, кропивами та полинням. Дірки, де були вікна, теж диким бадиллям позаростали. Блимають серед руїни в бур'яні блудящі огні. Гуде вітер над руїнами, гойдає лісом, шумить. Шум помалу переходить у музику: чути давню мазурку, що була відома під назвою «Кармелюк». Руїна оживає, контури туманяються. Де були мандрівні огники - горять свічки. Де були пеньки й уламки муру, з'являється обстановка легенди. Музика стихає. Глухе земелля в панських будинках, муроване; стеля кругла, вигнута. Стіни з темна-синього кольору. Штукатурка місцями вилущена, стіни подекуди поросли мохом. По кутках - павутиння. В стіні - високе гратоване вікно. Крізь його видно якесь бадилля. В мусяжевих підсвічниках горить декілька свічок. Коло огню літають вечірники-ме-

телики. Скрізь без ладу розставлені старовинні меблі: стільці, кріселка, столи, канапи тощо. Осторонь на столі стоїть на декілька персон непочата вечеря. На другому - жужмом лежить різна зброя: пістолі, шабля, приламана рапіра, порохівниці, патронташі. Двоє дверей: одні - маленькі, низькі, потайні; другі - великі; ці підперті кіллям, забарикадовані. Пані Люба недужа лежить з пов'язкою на голові в ліжку. Коло неї на ослончику - ліки: каламарчики, шклянки, вода в графині. Обік пані Люби, на ослончику - пан Маркел - зігнутий, зажурений. Коло його долі - кучею скиданий архів. У кутку, з книжкою в руках - ксьондз; перед ним - налой, на налої - розп'яття. Горить лампадка.

Пан Стась (становиться на стілець, дивиться у вікно.) А ніч яка! Негодяна, як ворон, темна! Ні, не йму я тому віри, щоб принесла його нетеча такої ночі! (Сходить із стільця.)

Пані Люба. Оце саме й ніч для розбійника. Він її такої тільки й дожидає. Швидше на те треба сподіватися, що військо не прийде, а він того не злякається.

Пан Маркел (затурбувався). Як - військо не прийде? Що це ви лякаєте, пані Любо? (Твердо.) Військо прийде! Воно мусить прийти! Ха! Це хороша була б річ, коли б воно в цей час зрадило нас!

Ксьондз (теж стурбований). Так, так... Це була б справді щира послуга, коли б воно чогось зовсім не прийшло сьогодні! Я вже не знаю, що б уже ми далі й робили.

Пан Маркел (певно). Ні! Ні! Цього бути не може! Про це й думати не слід. Військо прийде, й прийде сьогодні - у мене є таке передчуття. Ось поназдивитесь!

Пані Люба. Та коли ж воно прийде? Вже серце зниділо, його дожидаючи...

Пан Стась (роздратовано). Мамо, ти хвора, тобі не слід хвилюватися: випий своїх крапель, і будемо спокійно дождити далі.

Пані Люба (втримуючи себе). На інше надіятися немає на що,- будемо дождити...

II

Одчиняються маленькі двері; низько згинаючись, увіходить панна Рома.

Пані Люба (придивляється). Панна Рома? Ми так турбувалися за вами, де ви блукали?

Панна Рома (струшує з себе порошок і сміття). Ой, що там тільки діється - вам і на думку не спаде. Такої негоди, такої бурі не бачила - скільки живу! Дерево з кореня ламає, гілля обносить, розкидає! Зриває покрівлі у станях і коморах, соломі безвісти заносить. А там за садом півнеба двигтять од блискавиць... Суне така хмара, така грізна, що обгортає жах! Худоба по двору розбіглася, реве: сум стоїть над нами.

Пані Люба (пригноблена). Це якась кара на нас господня!..

Пан Стась. А де ж челядь? Люди?

Панна Рома. Людям усе теє байдуже. Ще й сміються, радіють. Це, кажуть, Кармелюк панів іде судити. Понаряджалися, як на свято, волі дожидають...

Всі слухають уважно й похмуро.

Пані Люба (гірко). Радіють, кажете...

Пан Стась (люто). Хай же радіють, хай дожидають! Ось прийде військо, я їм наряджу свято! Будуть вони довго його згадувати!

Загадались. Дехто ходить, дехто сидить - всі задумані.

Пані Люба (кинулася, здригнувши). Мені здається, панове, що у нас занадто світла, певне, з саду видно буде його з вікна.

Пан Маркел (злякано). А це правда! Це правда! Як це раніше не прийшло нам у голову? Я гадаю, тут досить буде

одної свічки.

Ксьондз. Навіть лампадки.

Пані Люба гасить свічки. Стає потемно. Пауза.

Пані Люба. Як сумно стало... Пане Маркелу, оповідайте що-небудь.

Пан Маркел. Не в гуморі я сьогодні, кохана пані. (Зітхає.)

Пані Люба. Хоч би що-небудь говорили, аби не мовчали, сумно стає, так сидівши... Панно Ромо, про віщо ви загадалися?

Панна Рома (кидаючись од задуми). Коли я була малою, жила у нас челядинка, моя няня, стара жінка родом десь аж з-під Карпат. Звали її, здається, Марисею. Часто вечорами розповідала вона мені про якогось розбійника з гір; про його казали, ніби під ним двигтіла земля, а на йому дзвеніло зброння, коли він наближався... Няня казала, що то був мусяжевий велетень із залізною палицею і що його не брала ні куля, ні меч. Він теж роздавав бідним усе те, що брав у панів. Одно оповідання про його, пам'ятаю, так було вразило мене, що я всю ніч проплакала.

Пан Маркел (підводить, занепокоєний, голову). Що ж то був за розбійник?

Панна Рома. Тепер гаразд я того не пригадаю. Мріється воно мені, як у сні. Пригадую тільки, що розповідала Марисею про якийсь льох чи мури; що там теж було темно й сумно... Сиділи якісь люди і дожидали його.

Пан Маркел (підходить ближче до панни). Це так, як зараз... цікаво!

Ксьондз. Це дуже цікаво!

Панна Рома. Сидять ото вони, дожидають його, на себе смерті сподіваються...

Пан Стась (пильно дивиться на неї). Ти оце не вигадуєш, Ромо?

Панна Рома. Анітрошки... Надворі негода: чи дощ, чи сніг

- не пригадаю. Коли опівночі приїжджає до будинку якийсь лицар на коні, розповідає, що зблудився, прохає впусти-ти його перегрітися та перебути негоду.

Всі збиваються тісно коло панни Роми; увага збільшується.

Запрохують його, впускають... Дивляться - справді: одіж на йому мокра, сам томлений, марний, здається, насилу стоїть на ногах. Сів він коло столу, сидить. До його говорять - він мовчить, не відповідає. Придивляються, а він спить...

Пан Маркел (хрипко). А він спить?

Панна Рома. Спить.

Пані Люба (швидко). Годі, годі про це!

Панна Рома. Хіба що?

Пані Люба. Признаюся - не люблю я таких казок... Боюся... Будемо говорити краще про щось інше. Другим часом дослухаєм. (Пауза. Лагідно.) О, чого ж це ніхто і досі не сідає вечеряти? Пане Маркелу, ви, панотче, прошу до столу - вечеря вичахає!

Пан Маркел (махає рукою). Щось не того...

Всі трохи заворушилися і знову завмерли. Часом злякано прислухаються. Дехто, нудьгуючи, повертає голову, ніби намагаючись скинути якусь із себе вагу, і знову німіє. Чути важке зітхання. Хтось промовив коротке «та-ак» і знову змовк. Пауза тяжка, глибока.

Пан Стась (стукає кулаком об стіл, обурений). Ні, так не можна! Це вже справді чорт знає, що за справа! Тут усякий терпець увірветься: третій день сидимо в льоху, як каторжники, третій день дожидаємо, що кожної хвилини нагло налетить із своїми гультяями той заброди-голова і шкури з живих поздирає, а їх мов який чорт ухопив. Коли б вже не було у місті війська, а то ж там його повнісінько. І ото не спромоглися, щоб надіслати сюди сотню-другу жовнірів? І

оце така наша оборона? Оце така наша влада?

Ксьондз (схоплюється і теж починає ходити, обурений). Це таки справді може обурити! Я не знаю, що вони там роблять, куди вони дивляться: кругом бунтарять, грабують, скрізь безладдя, безраддя, а їм байдужісінько, мов їм і діла до цього немає!

Пані Люба і панна Рома починають плакати.

Пані Люба. Я ж казала, я ж казала, що так воно вийде! Не йняв віри, а тепер сам...

Панна Рома. Це сором! Це ганьба! Матері, жінки, сестри мусять ховатися по льохах, і немає кому за них заступитись. Я ж прохала, я ж благала, їдьмо з цього проклятого краю бунтарів і гайдамаків за кордон. Ні, не послухали...

Пан Стась. Я ж оповістив їх, в якому ми можемо опинитися становищі, я ж доносив, що ми тримаємо в себе великої ваги в'язня, що за його нам розбійник горло поперегризає, як тільки довідається, що ми його тримаємо у себе... Я ж...

Ксьондз. Це злочинство! Цього не можна терпіти далі! Про це треба скаргу посилати намісникові краю, а то і його величності...

Здіймається лемент, жінки плачуть.

Пан Маркел (слабо, плаксиво). Та, може ж таки, не все ще пропало. Може, те військо вже десь близько...

Пан Стась (гаряче). Воно повинно було вирушити того ж дня, тієї ж години. І нехай би воно плуталося волами,- воно ще вчора мусило тут бути. Мусило! Бо це ж не жарт. Тут про життя ідеться. Тут може таке чортовиння зчинитися...

Пан Стась раптово дає всім ознаку рукою, щоб мовчали; сам прислухається до забарикадованих дверей.

(Сердито до дверей.) Хто такий?..

Пауза.

То що це ти - не знаєш, кудою треба йти?

Всі. Що таке? Хто такий? В чім річ?

Пан Стась. Чорт Остапа несе чогось. (Одпирає й одчиняє двері.)

III

Увіходить економ - задиханий, стримано радісний.

Пан Стась (сердито). Я питаю тебе, чого прешся в ці двері?

Пані Люба. Що там таке?

Пан Маркел. Що там діється?

Ксьондз. Що там зчинилося?..

Економ (вितिраючи піт). Заспокойтеся, кохане панство, хвалити бога - все гаразд: військо прийшло!

Пауза. Неймовірно і радісно презираються.

Пані Люба. Що, що ти сказав? Військо прийшло?

Панна Рома. Прийшло військо?

Ксьондз. Військо?!

Пан Маркел (радісно). Військо? Та не може бути!

Економ (спокійний, радісний). Прийшло, прийшло, ясний пане...

Обличчя в усіх одмінюються. Вириваються вибухом радощі: «Нарешті!..»

Пан Маркел. Немов гора з душі!.. (Сідає знеможений, далі з дикою енергією схоплюється і плече в долоні.) Прийшло військо! Прийшло військо!.. (До всіх, як переможець.) Ну що, панове мої? Не я вам казав, що військо прийде? Не вірили? Що тепер скажете, пане Стасю?

Пан Стась (до економа). Куди ж прийшло воно, де розташувалося?

Економ. Військо розташувалося зараз за брамою, в гаю, а командир тут, коло дверей. Прохає впустити його пересидіти негоду. У вітальні тепер порожньо, все сьогодні звідти

повиносили,- і я не знаю, куди його зараз прохати.

Панна Рома (здригнула). Ой!

Пан Стась. Що тобі, Ромо?

Панна Рома. Я не знаю, чогось мені зразу стало так боязко і радісно.

Економ. То куди ж, пані,- сюди накажете його привести?

Пані Люба. Подожди, я сама до його вийду. (Схоплюється з ліжка, починає метушитися, хапається прибирати.) Куди ж його... Як же його... Що тут у нас таке безладдя?..

Пан Стась. Облишмо це, мамо: хто нам тепер подивує?

Пані Люба (радісно). Хоч би ж було трохи одягнутися, а то ніби тая єврейка з міста. (Озирає себе.) Ну, хай уже вибачає. (Іде до дверей, далі спиняється.) Ви ж хоч світло засвітіть тута.

Пан Стась (лагідно). Не турбуйся, ненько, засвітимо.

Пані Люба пішла.

IV

Пан Стась (до економа). Війська багато прийшло?

Економ (таємниче). Як хмари!

Пан Маркел. Багато?!

Економ. Я вам кажу - як листу в гаю!

Ксьондз. І ти бачив його своїми очима?

Пан Стась. Кінне чи піше?

Економ. І кінного і пішого. І якесь дивне те військо, що я його такого ніколи й не бачив: і зброя, і одежа - все якесь химерне, невидане. Та веселе, та гучне. Співають, у сурми грають, у бубни вибивають, я вам кажу - мороз поза спиною сипле!

Пан Маркел. І кажеш - тут воно вже близько?

Економ (радісно). Та отут же воно, отут за брамою, видно огні.

Пан Стась (веселий). Іди ж ти зараз, Остапе, до того вийська, довідайся, може, чого треба там.

Економ. Іду, пане. (Пішов.)

V

Пан Маркел (заводить танок). Трам!.. Трам!..

Панна Рома захоплено сміється.

Пан Стась (засвічує ясні огні). Ви гляньте, як наш дядя зразу розгулявся! Одмолодів, виструнчився, прямо не впізнаєш. Що то - волю почув!

Пан Маркел (на хвилинку спиняється). Вина! Музиків!..

Панна Рома. Панове, завтра впоряджаєм бенкет. З музиками, з танками до самого ранку!

Пан Маркел (люто). Бенкет!

Пан Маркел починає награвати губами мазурку й жартома запрохує до танку панну Рому. Панна весело схоплюється і йде з ним у танок. Ксьондз незграбно хапає пана Стася в обійми і починає з ним теж кружитися в танку. Танок стає спільний, безладний, захоплений.

Ксьондз (визирнувши в двері, урочисто, радісно). Іде!

Всі спиняються, дожидаючи, на обличчях - радісні, привітні осмішки.

VI

Увіходить пані Люба із нею хтось Невідомий, закутаний в керею. Обличчя в його стомлене.

Пані Люба (докінчуючи розмову). Коли так, присилає справдешній наказ, мовби якийсь намісник: одержавши до рук цеє, мусите того ж часу випустити невільницю і ніяких турбот їй наперед не чинити. Коли ж цього мого наказу того ж дня не виконаєте,- тоді я сам прийду до вас на роз-

праву.

Невідомий. Звичайно, ви арештованої не випустили?

Пані Люба. І не подумали! Як же? Коли чим іншим не можна дати йому ради - принаймні цим можна буде зв'язати йому руки: свою сім'ю він дуже любить, хоч і розбійник.

Невідомий. Все ж таки ви на сміливий зважилися вчинок.

Пані Люба (сміється). Нас уже лякали, що він сюди крізь стіни прийде - всі його за чарівника мають, а ми вирішили, що дасть бог, те й буде... (Переміняє голос, лагідно усміхаючись.) Прошу познакомитись. (Знакомить.) Панна Рома, мого сина наречена.

Невідомий (до панни). Це ви й будете тая панна, що була Кармелюкові до рук упіймалася? Ну, як же, паненко, дуже настрахав вас той пройдисвіт? Не будете більш по бенкетах їздити? Чи як ото кажуть: вовка боятися - в ліс не ходити?

Пані Люба. Отож бачите, до всього йому, забродиголові, діло є: я грабую людей, панна Рома марнує людське добро, син із людьми поводитьсь негречно...

Невідомий. Оре людьми. (Добродушно.) Вигадка дотепна.

Пані Люба (інтимно). Але я кажу, хай би там як не було, але ж не можна попустити того, щоб злодій, розбійник, зарозумілий хлоп судив мене за теє...

Невідомий. Так, так... Хлопів із панами, дурень, порівняти хоче...

Пані Люба (показуючи на пана Маркела). Пан Марчевський.

Невідомий (здивовано). Голова судової комісії по справах Кармелюкових? Як ви сюди попали?

Пан Маркел (знижує плечима). Довелося. А ви мене знаєте?

Невідомий. Знаю, знаю... Кажуть, Кармелюк нахвалявся

всю вашу комісію перепороти різками, а всі папери спалити?

Пан Маркел (смутно, ніяково). Що ви вдієте з таким каторжником...

Пані Люба. Мусили тікати, хто куди втрапить.

Ксьондз. Спасибі панові Стасю, що хоч він узяв нас під свою оборону.

Невідомий (до ксьондза). А ви, панотче, за віщо під гнів розбійника попали?

Ксьондз. Ми з ним вороги непримиренні спозадавна.

Невідомий. А ви б до його з святим письмом іще звернулися, словом божим усовістили. Чудодійні є слова в тому письмі святому (декламує): «Де не зайде сонце у гніві твоєму». (Переводить очі на пана Стася.)

Пан Стась (по-військовому). Поручик в одставці...

Невідомий. Знаю, знаю. Я дуже радий побачити того славного лицаря, що один поміж панством наважився не скоритися Кармелюкові. Як же - знаю...

Пані Люба. Пробачте нам, пане командире, що мусимо у цьому земеллі вітати вас. Тут у нас такий розгардіяш.

Невідомий. Не турбуйтеся, я людина не пишна та й не гостювати прийшов до вас. (Розглядає далі.)

Пані Люба. Як самі бачите, у нас все разом: і арсенал, і шпиталь, і опочивальня,- звичайне, як в облозі.

Невідомий. Так, так: у вас тут правдива фортеця. А зброї скільки? (Оглядає недбайливо зброю.)

Пан Стась. Пан командир дивується з нашої фортеці; що сказав би він, коли б побачив двір пана Яницького - отам справді фортеця: з баштами, з бійницями, з глибоченними ровами, з мурованими стінами навколо двору. День і ніч стоїть варта, караули... Та на що краще - гармату, кажуть, привіз!

Невідомий (дивується). І все - од якогось там злодія? Чо-

го ж його справді так усі бояться?

Пан Маркел. Діється щось неймовірно: у нашому краєві, самі знаєте, досить війська, само панство озброєне напрочуд, і ось вам: одна людина...

Невідомий (дивується). Один проти всіх?..

Всі починають розповідати з захватом, один одного перебиваючи.

Пан Стась. Поліції - гибель...

Ксьондз. І поліції, і війська, і зброї - всього навіть задовсить.

Пан Маркел. І ось вам, одна людина, один пробий-голова оповістив війну всьому панству, всьому краєві, підбурює людей...

Ксьондз. Глумиться над законами, над порядками...

Пан Стась. Дає накази, мов який князь, сам карає й милує - і ніякого йому немає впину.

Невідомий (розглядаючи ґратоване вікно). От сибірний! От каторжний! Я чув, що він не з простих злодій. (Повертається до всіх очима, слухає, спершись спиною на стіну.)

Пан Маркел. Злодій, розбійник, але справді людина не звичайна. Можна сказати - феномен. Розумний, хитрий, дужий, як лев, неймовірний, як українець, і замітливий, як каторжник! Сміливий, удачливий, співець, поет, можна сказати... До того - красень невидимий!

Пані Люба. Якийсь винайшовся музика з кріпаків і склав йому на шану шумку мазурку. Ґрати її заборонили. Тепер, кажуть, як проспівують півні, незримий оркестр ночами виграє її по панських будинках. Всі його за героя, за народного оборонця мають.

Пан Маркел. І справді, не можна сказати, щоб у його темній, розбійницькій, волоцюжній душі часом не прокидалися іскорки... малісінькі іскорки, я б сказав, вищих поривань. Є в йому, волоцюзі, щось таке, що вабить навіть лю-

дей вищого рівня...

Пані Люба (сміючись). Коли близько не чути розбійника, пан Маркел завжди починає виявляти до його деякі симпатії.

Пан Маркел (швидко). Хай йому чорт: я його боюся... Але що правда, то правда: природа надзвичайно щедро одарувала його. І хто його знає, може, коли б його зразу було поставлено на добру стежку...

Пан Стась (одходить од гурту). Ну, вже дядя сів на свого коня... На шибеницю! Одна йому стежка і раніш була, і тепер. І я не розумію, чого його і досі не повісили були, як попадався до рук. Попався б він мені - уже б він більше не каламутив людей.

Пан Маркел. Звичайно, краще б було повісити тоді каламутника, не було б цієї мороки з ним. Але все ж таки уваги варте, яка трагічна судилася доля цьому розбійникові. Ви ж таки подумайте: тричі рвав кайдани і тікав із самого Сибіру... Через нетрі, через тайги, босий, голодний, тисячі верстов пішки.

Невідомий (зітхнувши, одходить). Що казать. Випив гіркої чимало. (Далі показує на маленькі двері). Скажіть, із вашої ласки, що це за нора у вас?

Пані Люба. Це наша таємниця, але вам, звичайно, ми скажемо: це потайний хід у сад.

Пан Маркел. Більш за чотири тисячі шпіцрутенів прийняв на своє тіло, був до стіни прикований...

Невідомий (поправляє). Не до стіни, до стовпа. (Побачивши на стіні дзвоник.) А цей дзвоник, певне, проведений од сторожки?

Пані Люба. Так. Це для того, що коли б, боронь боже, у двір ускочили розбійники, то щоб можна було попередити завчасно.

Невідомий (сміється). Фортеця прямо недоступна.

Пан Маркел. А то, кажуть, був із ним в одній тюрмі такий випадок...

VII

Економ вбігає засапаний, стурбований, став коло порога, дивиться на Невідомого.

Пані Люба. Що будеш казати, Остапе?

Економ. То я вже не знаю, як і казати. Дива такого я ще, скільки живу, не бачив.

Пані Люба. Що ж таке?

Економ. Що це за військо прийшло до нас, то я вже й сам не знаю, ніяк до нього не поступиш: здається, ось-ось уже перед очима, підійдеш - як крізь землю провалилося... Потім глядь - уже воно десь у іншому місці... Туди підеш - знову як здиміє десь...

Усі сміються.

Пан Стась. Не бреши, Остапе, ти далі воріт і не був?

Економ. От, щоб я провалився, пане, коли до самого лісу не ходив!

Невідомий (сміється). Еге, в мене військо не просте: свисну - тільки сухий лист перед очима замайорить.

Економ виторощив на його неймовірно очі. Всі сміються.

Пан Стась. Іди! Коли треба буде, я тебе гукну.

Остап виходить як тороплений.

VIII

Пан Стась (киває йому вслід головою). На словах - герой, а в темну ніч боїться до стані вийти.

Пан Маркел (вертається до перерваної розмови). Так ось я й кажу: був колись із ним такий випадок...

Невідомий (обличчя його стає суворе). Вибачте мені, мої панове, гаятися у вас я довго не мушу і маю говорити з вами про діло.

Всі насторожилися.

Пан Стась. Ми вас слухаємо, пане командире.

Панна Рома (до пані Люби, затурбовано). Що таке? Пан командир хоче нас покинути?

Пані Люба (до Невідомого). Пане командире, що це вигадали ви? Куди ви тепер підете? Ви мусите в нас ночувати!

Всі гаряче починають протестувати.

Пан Стась. Справді, ви такий знеможений, вам треба спочити.

Пан Маркел. Надворі гримить, збирається на дощ, куди його в таку негоду.

Ксьондз. Серед ночі.

Пані Люба. Ні, ми вас не пустимо, і не гадайте цього!

Панна Рома. Не пустимо! Не пустимо! Нізащо не пустимо!

Невідомий (загадково осміхнувшись). Прошу панів вислухати мене.

Панна Рома. І слухати не хочемо! Ви мусите в нас залишитися.

Пані Люба. Скидайте ваш плащ і будьте, як у себе. Я піду зараз накажу дещо зготувати до вечері, та будете у нас вечеряти. Стасю, панно Ромо, не пускайте пана командира, я швидко. (Пішла.)

ІХ

Пан Маркел. Ні, ви вже не кидайте нас в таку годину.

Пан Стась. Ми пана командира пошануємо таким медом, що його тепер не знайти по всіх льохах на Поділлі.

Панна Рома (швидко). У вашому війську, певно, є музики?

Невідомий (сміється). Ну, то й що буде?

Панна Рома. Ми покличемо ваші музики і влаштуємо сьогодні вечірку. Гарзд? Мені чогось здається, що пан командир кохається в танках, у співах, у музиках...

Невідомий (дивуючись). Та ви часом не ворожка, пане-нко?

Панна Рома. А що, вгадала?

Невідомий. І танки люблю, і музики. Горе тільки, слухного часу на їх немає.

Пан Маркел (стиха, до ксьондза). Симпатичний пан.

Ксьондз. Добряга, видно. Душа!

Невідомий (до пана Стася, сухо). Маю говорити з вами в поважній справі: скажіть, ви давно арештували жінку Кармелюкову?

Пан Стась (насторожившись). Либонь, буде тому тиждень.

Невідомий. Я буду прохати вас передати в'язня моїм людям.

Пан Стась. Зараз?

Невідомий. Гаяти з цим не можна ні одної години.

Пан Стась. Залюбки і з приємністю.

Невідомий. Вона далеко сидить у вас?

Пан Стась. Ось тут, за стіною.

Невідомий. Проведіть мене до неї, я маю її про дещо розпитати.

Пан Стась. Там темно і вогко... не було куди, то ми її посадили в льох. Краще я звелю привести її сюди.

Невідомий. Я хочу говорити з нею наодинці.

Пан Стась. Гарзд. Ми залишимо вас наодинці. (Виходячи.) Зрештою, ми будемо дуже раді позбутися цього клопоту.

Виходить. За ним навшпиньках виходять пан Маркел і ксьондз.

Х

Панна Рома (пильно дивиться на Невідомого). Ми з вами ніде не стрівалися, пане командире? Мені здається, ніби я вас десь уже бачила.

Невідомий. А де саме?

Панна Рома. На бенкеті у Закревських не було вас?

Невідомий. Не буваю на бенкетах.

Панна Рома. А в панів Соколовських на полюванні не були ви?

Невідомий. З цими панами я не знакомий.

Панна Рома (думає). Де ж я вас бачила? На думці вертяться...

Невідомий. Може, вам здалося.

Панна Рома (певно). Ні, ні, я вас десь бачила. Ваше обличчя занадто знакове мені... Недавно я десь стрівалася з вами... Ось я зараз вам пригадаю... (Думає.)

ХІ

Увіходить Кармелиха, молода, але марна жінка; на ногах вибрязкують кайдани. Тихо стає коло дверей. Панна Рома, побачивши її, здригнула. Кидає на неї зляканий і зацікавлений погляд і швидко виходить. Невідомий, побачивши Кармелиху, мовчки придивляється, ніби впізнає, далі сідає коло столу і схиляє голову. Пауза.

Невідомий. Ти жінка розбійника Кармелюка?

Кармелиха. Я, пане.

Невідомий. За що взяли тебе?

Кармелиха мовчить.

Ти мене не бійся, молодице, а людина не лиха і поганого тобі нічого не заподію. Опісля ти довідаєшся, хто я, а тепер кажи мені всю правду; я тебе хочу визволити.

Кармелиха (заходиться слізьми). Як перед богом, як перед святим хрестом присягаюся - не буває він у мене, не бачу я його й здалеку,- ні сном, ні духом не відаю, що він у світі й робить. Я не знаю, за що тільки так знущаються з мене.

Невідомий. Чого вони хотіли од тебе?

Кармелиха. Кажуть, ніби я знаю, де він крадене ховає. Бодай уже вони стільки про свої діти знали, як я про це що-небудь знаю. Три роки минуло, як я його й у вічі бачила. Коли б уже він і зовсім був не вертався з того Сибіру - легше було б мені отут жити з дітьми.

Невідомий. Не кляни його, Кармелихо, бо він у світі теж не має долі.

Кармелиха. Отож і його таке життя у світі; цілий вік свій кайданами дзвонить... (Гірко.) Правди, кажуть, шукає... Яка тепер правда? (Брязкає кайданами.) Ось де правда... (Витерши сльози.) А ви, паночку, не в гнів вам, хто ж такий будете?

Невідомий (мовчить, далі виглянув за двері і щільно причинив їх. Підходить до Кармелихи, нерішуче). Ти ж не злякаєшся, коли я скажу тобі?

Кармелиха (стурбовано). А хіба ж ви хто такий, щоб я вас лякалася? (Приглядається, раптово здригнула - кидається до його.) Ох, моя доле! Устиме?! (Далі злякано кидається од його.) Ні, ні, я помилилася - пробачте мені, паночку...

Кармелюк (дивиться на неї з жалем). Бідна моя Марусе...

Кармелиха (знову кидається до нього). Устиме, соколе мій, навіщо ж ти покинув нас, бідних?

Кармелюк. Тихше, почують.

Кармелиха (знову сполохано одкидається). Устиме, чого ж се ти тут? Вони ж тебе знову закують! Вони ж заб'ють тебе тут!

Кармелюк (спокійно осміхається). Цього не бійся - всі вони в моїх руках. Як же ся маєш, Марусе? Горюєш?

Кармелиха. Боже, як же мені радісно і страшно... Тільки... тільки чого ти такий? Я не впізнаю тебе... Ти мов не той став?.. В тебе й мова одмінилася.

Кармелюк. Так, Марусе, я вже не той.

Кармелиха. Що ж подіялося з тобою? Од тебе, мов огнем, одкинуло мене. Мені аж страшно стає...

Кармелюк (задумано). Тепер моя доля - по світу блудити...

Кармелиха. Чого, милий? Кайданами дзвонити?

Кармелюк. Буду дзвонити, поки є сили.

Кармелиха. Та яке ж тебе лихо, яка недоля жене? Пам'ятаєш, як уперше ти вернувся з Сибіру, казав: «Кину все, буду жити по-людському!» Кидай, милий, та хоч яке-небудь знайдеш собі пристання на світі...

Кармелюк (схиляє голову). Так, так... думав колись, сподівався трохи спочити на світі... Не судилося...

Кармелиха (з надією). Чого ж не судилося? Виберемось кудись на ті далекі степи або за Дністер, будемо жити тихо, і ніхто там не буде знати, хто ти такий... (Гаряче.) Годі вже тобі, Устиме, поневірятися в світі, ти ж і так уже вік свій знівечив. Вертайся до мене... Устиме мій, рідний мій і милий! Вернися, вернися до мене, може ж, іще не зовсім пропав наш вік!.. (Пауза.)

Чути - грає сурма. Кармелюк кидається од задуми, встає.

Кармелюк. Ой, забарився я тут: треба швидше кінчати. Ось же що, Марусе: зараз мої хлопці одвезуть тебе на хутір до Шайдюка. Там буде тобі спокійно. Будеш жити там хоч і до смерті. Прощай!

Кармелиха (хапає його за руки, з жагою). Устиме, зажди трохи. Дай же хоч я надивлюся на тебе, бо я ж бачу: не вернешся уже ти до мене. Устиме, хоч недовго поживи зо

мною, хоч один рік. Може, хоч на часок вернеться те наше коротеньке щастя.

Кармелюк (твердо). Ні, Марусе, того, що було, вже не вернути. Розбили наше щастя - вдруге його не стулиш. Тепер інший шлях лежить передо мною: і не прохай, і не збивай мене, бо, може, ще й гріх за теє буде. Прощавай!

Кармелиха. Устиме, а діти? Вони ж забули вже, який ти!

Кармелюк (стурбовано). Діти? Що таке з ними? Чому ж ти про їх нічого не кажеш?

Кармелиха. Ти не питаєш - я не кажу. Думаю, може, ти й зовсім одрікся од їх. А коли б же ти знав, як вони, сердешні, дожидають тебе, як виглядають! Нема того дня, нема тієї години, щоб не питалися: «Коли вже до нас тато прийдуть?» Дверима рипне хто, під вікном застукотить - вони вже, як ті пташенята, посхоплюються, порадіють. Уночі часом прокидаються, питають: «Чи нема ще тата?» Живемо, як ті сироти, без тебе. А до того недостатки. А злидні! А неслава! (В розпачі сплескує руками.) А хоч порадь же мене, як мені з ними у світі без тебе жити!

Кармелюк (сідає знову, схвильований, погляд темніє, потирає рукою чоло). Люди нічим вам не допомагають?

Кармелиха. Люди? В домовину лягти допоможуть люди! Ніхто й віри не йме, що ти нам нічого не передаєш. Очі вибивають тими казанами золота, що ти грабуєш та нам пересилаєш. Отаку подяку маєш!

Кармелюк (хмурніє). Люди? Люди про це кажуть?

Кармелиха. Оце ж ті люди, що ти свій змарнував вік за їх, своїх дітей піднедолив. А моє життя? Скільки вже тягали мене по тих судах та острогах, не знаю, як іще душа осталася в тілі! А скільки тієї наруги, скільки знуцання. Ось хоч і тепер - за що? (Плаче.)

Кармелюк (підводить голову, стиха, грізно). Били?

Кармелиха мовчить.

(Нетерпляче.) Чого ж мовчиш? Я питаю,- били тебе?

Кармелиха. Було всього... (Трохи вагається, далі рішуче оголяє руки, розстібає пазуху, показує синяки на руках, на плечах, на грудях.) Дивись: ось! ось! ось! Ізсинили всю, знівечили, як самі знали. Зробили всю, як ожина, синю. Бувають недобрі пани, скрізь на їх люди нарікають, а такого ката, як цей панич, і світ не родив. Каже: «Тобі ще не те буде, коли не скажеш, де крадене переховуєш!» Душу вже, мабуть, буде виймати з мене.

Кармелюк. Звірі! Нелюди! Чого, чого, а цього я не сподівався... Не сподівався. (Ходить, збентежений і гнівний.) Думав, із ними по-людському, бачу - ні!.. Ну, гаразд, будете ж ви знати Кармелюка. Будете знати!

Кармелиха (пильно на його дивиться, стурбовано) Устиме, що ти гадаєш робити з ними?

Кармелюк (криком). На їх звіра треба! Ката! Щоб шкуру спустив із їх! На шматки розтяв!

Кармелиха (злякано). Що з тобою діється? Устиме, мені страшно стає. Не роби цього. Не роби, Устиме! Не бери гріха на душу.

Кармелюк (запам'ятливо). Я їх живих на огні спряжу! Я їх, собак скажених, своїми руками передушу! Я їм горло зубами перегризу!

Кармелиха. Що з тобою сталося? Устиме, опам'ятайся, що ти кажеш? Господи, краще б я не казала тобі нічого... (Плаче.) Устиме!..

Кармелюк. Ні. Одна для їх, недолюдків, правда є на світі: темна ніч та гострий ніж! (Щось пригадавши.) Стій. Підожди трохи. (Гострим поглядом озирає земелля, швидко іде до столу, починає шарити в столі, далі йде до ліжка пані Люби й шукає під подушкою). Коли сам не подумаєш - ніхто не подбає ні за тебе, ні за діти, ні за твою жінку.. (Виймає з-під подушок золотом шиту калитку, заглядає в неї,

далі оддає жінці.) Бери! Не бійся!

Кармелиха (одступає до порога, з жахом, од махується руками). Ні! Ні! Не візьму. Нізащо в світі не візьму!

Кармелюк. Бери, тобі кажу: в тебе діти!

Кармелиха. Краще вмерти, ніж краденим жити.

Кармелюк (гнівно). Пам'ятай, що ти жінка розбійника!

ХІІ

Увіходить пані Люба, спиняється коло дверей здивована. Побачивши її, Кармелюк змовкає і швидко ховає калитку під полу.

Пані Люба. Здається, ви робите тут допит? Вибачте, мене не попередили, то я так і йду. Може, мені не можна сюди? Я зараз піду. (Порядкує коло столу.) Вибачте, забарилася трохи з вечерею. Затесався, знаєте, на людську якийсь заволока. Зібрав коло себе всю челядь і почав розповідати про Кармелюка такі дива, що я заслухалась якось та й забула навіть, чого пішла. Туману такого напустив, що всі і досі стоять як заворожені. Мов зачарував усіх, вражий бурлацюга. Пан Маркел намагається розвіяти той туман, так де вам! Тепер там цілий диспут одбувається.

Кармелюк (увічливо). Вибачте, пані, мені треба не гаючись говорити з вашим сином.

Пані Люба (привітно). Зараз, зараз. (Бере зі столу якесь блюдо.) Та вже треба всіх кликати - вечеря готова. (Іде.) Ви прибули, то немов і їсти забажалося, а то нікому і їжа не йшла на душу. Вечеря давно чахне на столі, а до неї ніхто й не доторкнувся. (Пішла.)

XIII

Кармелюк озирається гострим злодійським поглядом. Стає гнучкий, рухливий. Послухав коло дверей, далі, на швидку заховавши в кишеню калитку, ламає у вікні ґрати. Дає у вікно посвист. Прислухається.

Кармелюк (до жінки). Іди сюди, чуєш? Іди швидше - там у саду подождете мене, я швидко вправляюся з ним...

Кармелиха (стоїть мов скам'яніла. Далі з жахом.) Не хочу цього! Не піду! Краще в мурах згнию - не піду на цеє!.. (Зомліла.)

Кармелюк швидко сходить із стільця, висаджує її у вікно. Одриває вартовий дзвоник. Виймає кинджал, становиться проти дверей і ховає його за спину. За дверима чути якийсь гомін. Гомін стає чутніше. Голос пана Маркела: «Іди, дурню, іди сюди, своїми очима подивишся! Та іди ж, не огинайся!»

XIV

Увіходить пан Маркел і втягує за рукав чабана. Чабан - обідраний, босий, високий чоловік із торбою за плечима. На йому - стара свита. В руках - батіг.

Пан Маркел. Дивися! Дивися, дурню! (Тягне його до архіву.) Скільки оце паперів написано - все це про його злодійщину судопис. Ніякий він чарівник, ніякий він людський доброчинець - він розбійник. Розбійник, та й годі! Злодій! Каторжник! Душепагубник! (Бере один аркуш із архіву.) Ось тобі чорним по білому (вчитує): «Розбійник Августин Кармелюк - давно відомий злодій, вбігалий каторжник, злісний дезертир, походить із підлеглих пана Пигловського і народився в селі Головчинцях на Поділлі року божого тисяча сімсот...»

Чабан. Читай не читай - воно мені не потрібне. Це не про того писано.

Пан Маркел. Як не про того? Отож не плещи казна-чого, бо за довгий язик щоб Сибіру ще не одвідав!

Чабан. А хіба що, як Сибір? Казав Кармелюк, і в Сибіру сонце світить.

Кармелюк відразу починає прислухатися.

Пан Маркел (до чабана). Як, як казав Кармелюк? Ану, ще скажи, сіромо?

Чабан (згорда). А ти ж звідки знаєш, що я сірома? А може, в мене лану не міряно, добра не лічено?

Пан Маркел. П'яний чи пришелепуватий.

Кармелюк. Хто ти, добрий чоловіче?

Чабан. А ти звідки знаєш, що я добрий чоловік? А може, я людину вбив?

Пан Маркел. Еге! Здається, голубчику, ти прикидаєшся тільки дурнем.

Кармелюк (дивиться пильно на чабана. Швидко). Хто ти такий?

Чабан (оглядає). А хто ж я такий - скидаюся на людину.

Пан Маркел. Бунтарник ти. Гайдамака - ось хто ти. Нап'яв драну свиту, взяв батіг, голову морочить - я чабан, мовляв, шукаю волів...

Кармелюк (стурбовано). Чабан?.. Чого тобі тут треба? Де ти тут узявся?

Пан Маркел. На довідки прийшов та людей каламутить.

Кармелюк (ходить, схвильований). Скажи мені, ти знаєш Кармелюка?

Чабан (хитро йому підморгує). А ти б то його й не знаєш?.. Коли не знаєш, то чого ж ти у мене, дурня, питаєшся? Хай он тобі пани по паперах розкажуть: у їх же там усе списано (з презирством): і коли він родився, і де хрестився, і що в кого вкрав, кого коли пограбував.

Кармелюк. Ну, а ти ж як скажеш - хто він такий? Всі ж його розбійником взивають. Кажуть он, що він людей обкрадає та казанами жінці носить золото.

Чабан. Усяке кажуть. Одні так кажуть, другі - іначе.

Кармелюк. Хто ж він, по-твоєму?

Чабан (тряснув головою). Ех, сказав би я тобі про його, та зранку ось ріска не була в роті. (Показує очима на стіл.) А наливай лиш мені одну!

Кармелюк. Ну, то що буде? (Бере з столу пляшку й чарку, наливає.)

Чабан (п'є. Випивши, скривився). Ех, та й гірка ж яка! Гірка та пекуча. Так і вхопила за серце... Ну, тепер слухай... Слухай та не забувай, бо в тих паперах про це не написано. Питаєш ти, чи розбійник отой Кармелюк? (Твердо.) Розбійник. А який розбійник - зараз скажу... (На хвилину загадався, далі вирівнявся, труснув чубом і несподівано заводить розмаїтим степовим голосом.)

Що в неділю дуже рано
В усі дзвони дзвонять...
Ох, а мене ж, Кармелюка,
Як звірюку гонять...
Нехай гонять, нехай гонять,
Нехай заганяють,
Нехай того Кармелюку
Люди споминають.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю...
Не убив же я нікого,
Бо й сам душу маю.
Візьму часом з багатого,
Та й бідному даю,

І сам собі так гадаю,
Що гріха не маю...

Кармелюк слухає пісню з жадобою, далі, вражений, сідає коло столу, кидає од себе кинджал і схиляється на стіл. Увіходить незабаром пані Люба, заклопотано порядкує коло столу, потім сідає, як зачарована. Далі увіходять пан Стась і ксьондз із пляшками в руках, дивляться, здивовані, на співака, вслухуються, німіють... Пан Маркел, зітхаючи, сідає, слухає, замислений. Легко й весело влітає в двері пана Рома, переодягнена в шовки, але відразу тихішає, стає коло стіни, склала на грудях руки, слухає пісню пильно, не зводячи очей з чабана. Коло дверей, що їх не зачинила панна, з'являються люди в празниковому селянському вбранні, мальовниче поставали коло порога. Останні слова пісні чабан співає, затихаючи. Скінчивши пісню, він озирає слухачів; всі на своїх місцях, нерухомі, замислені: ніхто й не порухнеться. Чабан тихо ховається між люди і разом із ними зникає.

XV

Німа тиша; всі сидять як зачаровані. Несподівано щось брязкає об мур металеве. Од того згуку всі кидаються і змовкають.

Пані Люба. А це що таке?

Всі озираються на Кармелюка.

Пан Стась (до Кармелюка). Пане командире, у вас щось із кишені випало.

Кармелюк сидить нерухомий, схиливши голову до столу.

Пані Люба. Пане командире!

Кармелюк не озивається.

Та він плаче!..

Пан Стась (голосно). Пане командире! (Пауза.) Еге!.. Та він... (показує на горло, стиха) п'яний... спить...

Панна Рома (починає хвилюватися). Ой, чогось мені недобре... Чогось мені тисне отут... (Береться за груди.) Чогось мені страшно стає!.. Розбудіть його! Розбудіть, бога ради!..

Пані Люба. Бог з тобою, дитино моя, заспокойся. (До пана Стася). Розбуди його...

Пан Стась. Пане командире! (Рішуче підходить до Кармелюка, але коло його несподівано спиняється, нагинаючись додолу, здивований.) Гляньте, червінці!.. (Далі швидко піднімає з долівки шитий капшук, стиха, стурбовано.) Еге! Мамо, глянь! Це не твоя калитка? (Показує матері.)

Пані Люба глянула на калитку, далі швидко метнулася до ліжка, дивиться під подушками.

Пані Люба (злякано). Так, це наші гроші!.. Що ж це таке...
Всі презираються, злякані.

Ксьондз (жахливо, не може вимовити слова, показує на виламане вікно). О... о... о... А... а... а...

Пані Люба (подивилась на вікно, далі до Кармелюка). Мати божа, борони нас і милуй, Кармелюк!!

Здіймається переполох і метушня. Пан Маркел і ксьондз пориваються тікати. Пані Люба і панна Рома ховаються по кутках. Пан Стась бігає по підземеллю, шукаючи зброї.

Пан Стась (хрипко, стиха). Стійте! Не тікайте! Не бійтеся! Стійте!

Пай Маркел і ксьондз спиняються.

Гукніть людей!.. Або ні... Заждіть! (Хижо кидається до столу, хапає пістоль і наводить на Кармелюка.)

Панна Рома (кидається до Стася). Не чини цього! Не треба. Благаю тебе, не руш його.

Пан Стась (вагаючись, опускає руку; далі озирається, рішуче). Вигадки! (Піднімає знову руку з пістолем, наводить

на Кармелюка.)

Гримить постріл. Разом б'є грім. Раптово стає темно. Крик, метушня. Далі все стихає...

XVI

Встає тихе казкове світло. Виявляється картина: Кармелюк держить пана Стася за горло, другою держить над ним піднятий кинджал. Пан Стась сидить на стільці, борсається, намагається вирватися, зрештою занімів. Всі останні закам'яніли од жаху.

Кармелюк (пильно дивиться на пана Стася). Ну, що ж тепер буде?

Пані Люба (з жахом). Рятуйте, рятуйте!

Кармелюк. Горіло і горить моє серце на тебе, звірюко, і не було б жалю, коли б ти більше не бачив ясного сонця. Але запам'ятай собі навіки: правду кажуть люди, що розбійник Кармелюк (стиха на ухо) має душу... (Швидко зникає.)

Всі остаються нерухомі. Співають півні. Сильний порив бурі, розлітаються папери по підмур'ю. Силуети людей і речей стають невиразні, переходять у пеньки і уламки мур-ру. Все руйнується й осипається. Замість стін виростають дерева, бур'яни. Виявляє себе давня, забута руїна панських мурів у лісі. Чути музику, що помалу стихає і переходить у тихий, одноманітний, сонливий шум старого лісу над забу-тими руїнами. Де горіли свічки, блимають ті самі мандрі-вні огники.

Завіса

Року 1922. 5. VIII, с. Світличне, Лохвицького повіту